

Шевченківського ювілею у навчальних закладах»⁴¹.

Отже, рух учнівської молоді у 1907-1914 рр. виражається насамперед у створенні нелегальних організацій. Незважаючи на те, що учні брали за основу доктрину політичних партій (соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, «Спілки», УСДРП, РСДРП), їх діяльність загалом обмежувалася вивченням партійної літератури, читанням рефератів, поширенням в учнівському середовищі нелегальних відозв. Учніські виступи у досліджуваний період мали стихійний характер, були переважно спрямовані на поліпшення соціальних умов становища учнів. У боротьбі з учнівським рухом уряд застосовував виключення з навчальних закладів, заслання, арешти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В.Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К., 2002. – 149 с.; Бабіна О. Молодіжний рух за поліпшення гімназичної освіти (кінець XIX – початок XX ст.) // Рідна школа. – 1998. – № 7-8. – С. 74-75; Головенько В. Український молодіжний рух у XX ст.: (Історико-політологічний аналіз основних періодів). – К., 1997. – 160 с.; Філоретова Л. Діяльність української учнівської організації «Юнацька спілка» в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск IV. – К., 2002. – С. 183-195; 2. Хрестоматія по истории СССР. 1861-1917 гг. Пособие для учителей / Сост. С.С.Дмитриев, Р.Г.Эймонтова. – М., 1970. – С. 432; 3. Вестник народного образования. – 1912. – № 4. – С. 222; 4. Ткачуков І.П. Репресії на Україні за царату. Харківщина. – Харків, 1929. – С. 18; 5. Степанов М.С. Революционные выступления учащихся художественно-промышленных учебных заведений России в конце XIX – начале XX века // Учёные записки. – Т. 78. Вопросы истории и краеведения. – Курск, 1970. – С. 121; 6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.351. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.13; 7. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.42. – Оп.35. – Спр.1804. – Арк.3-4; 8. ДАПО. – Ф.351. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.27-27 зв.; 9. ДАОО. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.1845. – Арк.50-53; 10. ДАПО. – Ф.83. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.17, 24, 30; 11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.320. – Оп.1. – Спр.880. – Арк.2, 7; 12. Заводовський А.А. Шляхи становлення та причини кризи української преси Наддніпрянщини в 1905-1908 рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – С. 197; 13. ЦДІАК України. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.866. – Арк.2, 10, 21; 14. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.3. – Оп.287. – Спр.2217. – Арк.2; 15. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.2550. – Арк.1, 7; 16. ДАОО. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.1804. – Арк.5-6; 17. ЦДІАК України. – Ф.323. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.2, 10, 23; 18. Філоретова Л.М. Опозиційний рух учителів і учнівської молоді України в другій половині 1907 – на поч. 1917 рр.: Дис... канд. іст. наук. – Київ, 2003. – С. 104-105; 19. Там само. – С.106; 20. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.2696. – Арк.4, 16, 80; 21. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.2708. – Арк.2, 6-7, 53-54; 22. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.859. – Спр.111. – Арк.5, 7; 23. ДАПО. – Ф.351. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.2-3; 24. ДАПО. – Ф.351. – Оп.1 – Спр.72. – Арк.3-3 зв.; 25. ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.262. – Спр.5. – Арк.39, 74; 26. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія в 3-х ч. – Ч. 2. – К., 1999. – С. 219; 27. Ткачуков І.П. Вказана праця. – С. 18; 28. Засів. – 1911. – 10 червня; 29. «Українське питання»... – С. 169, 219; 30. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.3413. – Арк.37, 40-41; 31. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.3342. – Арк.6-6 зв.; 32. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.3413. – Арк.1-2, 66; 33. Степанов М.С. Вказана праця. – С. 122-123; 34. ЦДІАК України. – Ф.323. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.17, 19, 50; 35. Вестник народного образования. – 1912. – № 5-6. – С. 291-292; 36. Вестник народного образования. – 1913. – №3. – С. 64; 37. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.667. – Спр.5. – Арк.64-65; 38. Черкасенко С. З українського життя // ЛНВ. – 1913. – Т. 61. – Кн. 2. – С. 379; 39. Вестник народного образования. – 1913. – № 4. – С.236; 40. Вестник народного образования. – 1914. – № 7-8. – С. 495; 41. Там само. – С. 491.

С.В. Корновенко

УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У РОЗРОБЦІ ДЕНІКІНСЬКОГО ПРОЕКТУ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

У революційних подіях 1917-1920 рр. в Україні взяли участь всі верстви тогочасного суспільства, у тому числі й інтелігенція. Її представники активно співпрацювали з різними політичними режимами над вирішенням багатьох актуальних тогочасних питань, зокрема земельного. У 1919 р. новою військово-політичною силою, що втрутилася у боротьбу за владу в Україні, став Білий рух. Білогвардійські лідери не сумнівалися з приводу того, що якнайшвидше вирішення аграрної проблеми з якомога повнішим урахуванням інтересів селянства дозволить повно і надовго утвердити свою владу в Україні, більшість населення якої становило селянство.

Як свідчить огляд історіографії, вітчизняні дослідники більше приділяли і приділяють за сучасних умов уваги вивченню питань суспільно-політичної, військової історії, значно менше – соціально-економічній¹. На наш погляд, перспективним у контексті дослідження історії національно-

.....
демократичної революції 1917-1920 рр. інтелігенції в Україні є звернення до аналізу участі інтелігенції України у розробці денікінського проекту земельної реформи, що і є метою цієї статті. Об'єкт вивчення – інтелігенція України 1919 р. (журналісти, професори-економісти, банкіри), предмет – її участь у розробці денікінського проекту земельної реформи.

З початку просування Добровольчої армії в Україну білогвардійці у численних зверненнях, прокламаціях, листівках чітко окреслили свої наміри щодо вирішення земельного питання – невід'ємної складової їхньої внутрішньоекономічної політики. Вони небезпідставно вважали, повторюючи міркування П. Столипіна, що міцне селянство – опора держави: «Наша мета чітка і зрозуміла – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі у приватну власність»².

Аналіз періодичної преси, що виходила в Україні у 1919 р., на сторінках якої висвітлювалося земельне питання та його вирішення Особливою нарадою (цивільний уряд при ставці Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії А. Денікіна), свідчить, що газетами з найбільшим тиражем та найповнішою інформацією щодо різних аспектів аграрної проблеми були «Вечерние огни», «Киевская жизнь», «Киевлянин». Серед авторських матеріалів, які стосувалися земельного питання, серйозністю роздумів та об'єктивністю, на наш погляд, вирізняються статті І. Невіча, В. Шульгіна. Зауважимо, що більшість опублікованих на сторінках згаданих вище видань матеріалів була або анонімною, або підписаною буквами (іншими символами), що не дозволяє точно визначити автора. Саме тому ми і звертаємося до аналізу статей лише вказаних авторів.

В одній із публікацій І. Невіча з'ясовано соціальну структуру населення України, обґрунтовано значимість земельного питання для регіону, окреслено засади вирішення білогвардійцями аграрної проблеми, порівняно їх із більшовицькими принципами. Не безпідставними були його судження з приводу того, що земельне питання для країни, у якій 90% жителів займається землеробством, є не просто актуальним, а й таким, від вирішення якого залежить політична перспектива тієї чи іншої влади. Він схвалив основну ідею реформи – збільшення розмірів земельних ділянок одноосібних селянських господарств за рахунок продажу селянам надлишків угідь, відчужених у великих землевласників. Разом із тим публіцист гостро розкритикував наміри Особливої наради щодо остаточного вирішення земельного питання відкласти до скликання Установчих Зборів. На наш погляд, він цілком слушно зауважив, що така позиція уряду може призвести до негативних наслідків: селянського антибілогвардійського руху опору. І. Невіч закликав урядовців не повторювати помилок О. Керенського, П. Скоропадського³.

В іншій статті він звернув увагу на недоліки у роботі цивільної влади, зокрема адміністрації на місцях, із вирішення земельного питання. Журналіст указував представникам білогвардійського уряду на серйозну проблему, що мала місце – відірваність влади від тилу. Стрімке просування Добровольчої армії вглиб території різко контрастувало з повільністю цивільних властей в облаштуванні тилу (в першу чергу йшлося про оргзаходи з підготовки аграрної реформи): «Адміністрація на місцях відсутня. Ніякої агітації не проводиться... За сучасних умов село, як і природа, не терпить порожнечі. Якщо там немає агентів Добровольчої армії, там обов'язково будуть агенти Троцького і Петлюри»⁴. Крім цієї, він розкривав ще одну небезпечну, конфліктогенну проблему – спроби поміщиків збройно відновити свої права на землі, відібрані у них у різний час різними владами. Він закликав їх не робити цього, оскільки селянство на насилля відповість силою, що призведе до краху не лише білогвардійської влади, а й білої ідеї загалом. Потрібно відзначити, що до таких міркувань цього автора прислухалися можновладці. Спеціальним наказом генерала А. Денікіна поміщикам заборонялося відновлювати свою власність на землю, а офіцери, підрозділи яких були задіяні у цьому, суворо каралися⁵.

Лише окреслену у статті «Успокоить тыл» проблему агітаційної роботи ґрунтовно проаналізував І. Невіч у наступному матеріалі. У ньому він укотре звернув увагу цивільної адміністрації на те, що вона не проводить ніякої роз'яснювальної роботи серед населення відносно цілей і завдань білогвардійської земельної політики. У властивій для нього манері журналіст підняв ще одну злободенну тогочасну проблему – реквізицій. Він справедливо звернув увагу командування на необхідність удосконалення системи продовольчого забезпечення армії. Певною мірою пророче І. Невіч указував на те, що реквізиції, до яких удавалися військові, негативно позначаються на ставленні селян до добровольців⁶. Невдовзі А. Драгоміров видав наказ про заборону безкоштовних реквізицій, а генерал О. Бреслер – інструкцію продовольчим комісіям. Цими документами регламентувалися стосунки населення та армії у забезпеченні військових продовольством, тягловою силою тощо⁷.

Реальний стан справ у сільському господарстві, критика урядової земельної політики, поміщиків – наскрізні ідеї публікацій В. Шульгіна. Незважаючи на те, що цей автор відомий як прихильник білогвардійської моделі державності, він засуджував Особливу нараду за повільне реагування на потреби селянства. Серед причин такої ситуації він виділяв кадровий голод: «Революційна демократія не висунула жодного працівника, здатного за сучасних умов ефективно управляти державною машиною. Довелося звернутися до «старих бюрократів» і діячів... Підсумок: нових людей немає, а старих мало, вони занепали духом... Цим пояснюється те, що тил відстає від фронту»⁸. У цьому його думки певною мірою співзвучні з ідеями І. Невіча. Розмірковуючи над змістом революційних подій, які зачепили все суспільство, у тому числі й селянство, журналіст не знімав за це провини ні з жодної верстви: «... винні ми всі». Разом із тим він вимагав від урядовців «не ображати землероба», оскільки він, у тому, що сталося, винен найменше. На думку В. Шульгіна, селянин – герой, який, незважаючи на все, «у тумані кривавих нещастя залишився на своєму посту» і продовжує обробляти землю⁹. Публіцист виступив також за те, щоб «квіти дворянської оранжереї» поступилися місцем селянським городам. Так він, формуючи громадську думку, пропагував ідею, проголошену А. Денікіним, про те, що землею повинні володіти ті, хто її обробляє, – селяни. Цікавими були його рекомендації членам земельної комісії з приводу того, щоб у проєкті майбутньої реформи були представлені й інтереси тих, хто воював або загинув у лавах Добровольчої армії: «Право купувати землю повинно надаватися тим, хто жив і помирав за Росію, і сім'ям тих, хто загинув. Зрозуміло, що у тому випадку, якщо ці особи здатні господарювати на землі»¹⁰.

Не менш активними у справі обговорення, винесення рекомендацій з приводу земельної реформи були й професори-економісти, наприклад, К. Воблій, В. Плетньов, А. Ярошевич.

Зокрема, професор К. Воблій детально й ґрунтовно з'ясував умови передачі землі одноосібним господарям. Так, виступаючи у Київському товаристві сільського господарства, він обґрунтував доцільність отримання селянами землі за кошти. Науковець стверджував, що 6-7 тис. крб. за десятину – помірна ціна за землю, враховуючи: 1) значні розміри грошової маси, яка перебувала в обігу в середині країни; 2) курс карбованця на світовому валютному ринку; 3) пропозиції селян у 15 тис. за дес.¹¹ Враховуючи критерії економічної доцільності, науковець наполягав на тому, щоб у проєкті земельної реформи містилися положення, які б надавали перевагу у придбанні землі середньозаможним селянам, здатним не лише купити той чи інший наділ, а й ефективно господарювати на розширених площах. До того ж, перевагу, на його думку, повинні були мати «селяни місцеві». Він виступав і за те, щоб розподіл землі проходив рівномірно між селянами, хоча й відповідно до їхньої купівельної спроможності: «Безсумнівно, необхідно прагнути, щоб земля не потрапила до рук лише багатіїв»¹².

Доречними, такими, що не втратили значення і у наш час, були рекомендації професора В. Плетньова стосовно необхідності інтенсифікувати сільське господарство. Він, оперуючи статистичними даними 1906-1917 рр., переконував членів Особливої наради у тому, що лише самим розподілом землі аграрне питання не вирішити. За його підрахунками, загальні тенденції показників приросту населення були такими, що вже через декілька років після проведення реформи виникне загроза земельного голоду. У зв'язку з цим він вважав за необхідне розробити програму довгострокового кредитування сільського господарства, розвитку агрономії, державного протекціонізму тих галузей промисловості, що випускали реманент¹³. Такі міркування знайшли свого адресата. Особлива нарада прийняла рішення і виділила 25 млн. крб. на постачання сільського господарства реманентом¹⁴.

Робота земельної комісії В. Колокольцова, сутність і завдання аграрної політики білогвардійців, аналіз попередніх спроб реформування на селі – ці та інші питання порушував у своїх виступах і публікаціях професор А. Ярошевич. Він неодноразово наголошував на велетенському потенціалі селянства, який, на його думку, через виважену і продуману земельну політику Особлива нарада зможе використати на підтримку Білого руху. Саме цим зумовлена гостра критика дослідником повільності властей у розробці так украй необхідної земельної реформи, В. Колокольцова як виразника інтересів великих землевласників, що більше переймався збереженням поміщицького землеволодіння, ніж його відчуженням. Він обґрунтовано довів, що поміщицькі господарства революцією перетворено на «пустелю», тому їхнє збереження рівнозначне загибелі держави¹⁵. Науковець доводив, що опорою білої влади повинні стати не поміщики, а економічно сильне селянство¹⁶. Зіставивши польський проєкт земельної реформи та В. Колокольцова, він указав на те, що Особливій нараді потрібно взяти його за приклад, зокрема, у рішучості істотного обмеження великого землеволодіння на користь без- та малоземельних селян. Як і В. Плетньов,

А. Ярошевич був прихильником інтенсифікації сільського господарства. Вважав за необхідне піднімати культурний, агротехнічний, економічний рівень села. Без цього, на його думку, державність, яку намагалися будувати білогвардійці, приречена на невдачу¹⁷. Він наполягав на тому, що влада повинна тісніше співпрацювати із селянством, уважніше прислухатися до його настроїв, враховувати їх у внутрішньоекономічній політиці. Як і його колеги, закликав не зволікати не лише із розробкою, а й із реалізацією земельної реформи¹⁸.

Одним із актуальних питань, в обговоренні якого активну участь взяли банкіри, була проблема методів оцінювання угідь, відчужених у великих землевласників, що підлягали продажу селянам. До революції застосовувалися різні підходи, сутність котрих зводилася до визначення чистої прибутковості десятини за 3-5 років, котра капіталізувалася у певний відсоток. Проведені у такий спосіб підрахунки корелювалися регіональними ринковими цінами на землю. Однак за умов, що склалися в аграрному секторі Наддніпрянщини у 1919 р., такий підхід нереально було застосувати. З іншого боку, без оцінювання землі унеможлилювалися як її продаж, так і проведення власне земельної реформи. Як вихід із такого замкненого кола, працівники Державного земельного банку запропонували за критерій оцінювання взяти родючість ґрунту. Їхній варіант підрахунків зводився до наступного; на підставі збережених у маєтностях великих землевласників, угіддя котрих підлягали відчуженню, записів щодо врожайності за останні роки вивести середні показники. Потім середні тверді ціни на продовольство перемножити на середню врожайність, це й була середня валова прибутковість десятини. Вирахувавши із цього показника витрати, пов'язані з обробітком ґрунту, закупівлею насінневих фондів тощо, отримували чисту прибутковість землі, а шляхом капіталізації – її вартість. У випадку відсутності таких записів працівники банку радили залучати дані статистики або інші джерела та на їхній основі здійснювати підрахунки¹⁹. Наведена вище методика визначення вартості землі, що продавалася, була покладена в основу денікінського проекту земельної реформи.

Отже, інтелігенція України (журналісти, професори-економісти, банкіри) хоча й опосередковано, але зробили свій внесок у розробку проекту земельної реформи А. Денікіна. Одні з них (журналісти) формували громадську думку, знайомлячи всіх зацікавлених із станом справ у сільському господарстві, змістом, сутністю нововведень, що планувалися, критикуючи владу за зволікання. Представники влади реагували на найзлободенніші тогочасні проблеми, які у своїх публікаціях порушували журналісти, вживаючи необхідних заходів. Інші (професори-економісти, банкіри) вносили конкретні пропозиції щодо механізму обрахунку вартості землі, необхідності інтенсифікації сільського господарства. Окремі положення, які висловили професори-економісти, банкіри були враховані членами земельної комісії під час вироблення остаточного варіанта проекту земельної комісії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920-х років. – Харків, 1996; Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине. – Харків, 1998; Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. – 1999. – № 1; 1999. – № 2; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. За редакцією Л. Зашкільняка. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2004; 2. Обращение власти к населению // Таврический день. – 16-29. 6. 1919. – № 2; 3. Невич Ив. Земля // Вечерние огни (далі – В. О.). – 27. 09. – 1919. – № 34; 4. Невич Ив. Успокойте тыл // В. О. – 16. 10. – 1919. – № 50; 5. Приказ Главнокомандующего Катеринославскому, Харьковскому, Полтавскому, Курскому, Киевскому и Черниговскому губернаторам // В. О. – 9.09. – 1919; 6. Невич Ив. Деревня и Добровольческая армия // В. О. – 19. 10. – 1919. – № 53; 7. Запрещение бесплатных реквизиций // В. О. – 22. 11. – 1919. – № 79; 8. Шульгин В. Тыл отстает от фронта // Киевлянин (далі – К.). – 1. 9. 1919. – № 10; 9. Шульгин В. Не обижайте село // К. – 13. 9. 1919. – № 20; 10. Шульгин В. Земли и воли // К. – 24. 10. 1919. – № 50; 11. И. О. Земля – народу // В. О. – 30. 09. 1919. – № 36; 12. Воблий К. Земельная реформа и валютный вопрос // Киевская жизнь (далі – К. Ж.). – 10. 10. 1919. – № 34; 13. Плетнев В. Что даст Добровольческая армия крестьянству // Заря России (далі – З. Р.). – 17. 9. 1919. – № 1; 14. Заря России (далі – З. Р.). – 17. 9. 1919. – № 1; 15. И. О. Земля – народу // В.О. – 30. 9. 1919. – № 36; 16. Ярошевич А. Земля и деревня // К. Ж. – 12. 9. 1919. – № 16; 17. Ярошевич А. О земельной реформе // К. Ж. – 20. 9. 1919. – № 21; 18. Ярошевич А. В ожидании земельного закона // К. Ж. – 28. 11. – 1919. – № 74; 19. Будберг. Цели и задачи Государственного земельного банка // Южный край. – 30. 10. 1919. – № 118.

В.В. Очеретяний

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.А. СЛАВИНСЬКОГО В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО